

OILADA INKLYUZIV TA'LIM-TARBIYANING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Temurova Gulchehra Xudaykulovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Maxsus pedagogika kafedrasi

p.f.f.d.(PhD) dotsenti

temurova2020@gmail.com

Mullayeva Mohinur Marat qizi

70110301 - Maxsus pedagogika: logopediya

1-bosqich magistranti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada imkoniyati cheklangan bolalarni oilada tarbiyalash va inklyuziv ta'limga jalb qilish, ijtimoiy hayotga moslashtirish hamda ularning huquqlarini himoya qilish haqida ma'lumot berilgan.*

Kalit so'zlar: *Imkoniyati cheklangan, Inklyuziv ta'lim, ta'lim, tarbiya, korreksiya, ma'naviy resurslar, pedagog.*

Аннотация: *В данной статье представлена информация о воспитании детей с ограниченными возможностями здоровья в семье и вовлечении их в инклюзивное образование, адаптации к социальной жизни и защите их прав.*

Ключевые слова: *Инвалид, инклюзивное образование, образование, воспитание, коррекция, духовные ресурсы, педагог.*

Annotation: *This article provides information on raising children with disabilities in the family and involving them in inclusive education, adapting them to social life and protecting their rights.*

Keywords: *Disabled, Inclusive Education, Training, correction, spiritual resources, pedagogue.*

Maxsus yordamga muhtoj bolalar asosiy muamolarini ular o'zlari yashab turgan muxitdan, oiladan uzoqda ta'lim tarbiya berish bilan hal qilib bo'lmaydi. Jamiyat o'z a'zolariga javobgarlikni o'z bo'yniga olmas ekan, cheklab qo'yilgan huquq va 8 imkoniyatlar qaytarib berilmas ekan ijtimoiy integrasiyaga erishish qiyin. Maxsus ehtiyojli bolalarni ta'lim tarbiyasida tenghuquqlilik muammosini hal etish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biridir. Ammo bugungi kunda ham juda ko'plab bolalar turli xildagi sabablarga ko'ra ta'limdan chetda qolib ketmoqdalar. Inklyuziv ta'limga jalb qilishning tashkiliy, ilmiy-uslubiy choralarni ko'rib chiqish ya'ni mutaxassislarini tayyorlash, malakasini oshirishga oid tadbirlarni ishlab chiqish lozim. Alohida yordamga muhtoj bolalarni umumta'lim muassasalariga jalb qilishning ikki asosiy omili bor: Birinchidan, alohida ehtiyojga ega bo'lgan bolalar ham sog'lom bolalar bilan birgalikda o'zaro faoliyat ko'rsatishlari mumkin. Inklyuziv ta'lim maqsadga muvofiq tarzda tashkil etilsa, maxsus ehtiyojli bolalar ijtimoiy tomondan himoyalanaдилar, sog'lom bolalar esa ijtimoiy adolat va tenglikning tan olinishi

buyukligini nogiron bolalarga nisbatan yanada mehribon va e'tibor bilan munosabatda bo'lishni his etadilar. Ikkinchidan, nogiron bolalar ham sog'lom tengdoshlari bilan yonma-yon o'qish, tarbiyalanish huquqiga ega ekanligi. Bu ishlarni muvaffaqiyati xar bir davlatning qonunlarida aks etilishi zarur. Chunki, qonunlar, ularni kerakli moddiy va ma'naviy resurslar bilan ta'minlanishini amalga oshirishni kafolatlaydi. Imkoniyati cheklangan bolalar-o'quvchilarga ta'lim berishda, otaonalar, mahallalar pedagoglar, mutaxassislar hamkorligida faoliyat ko'rsatishlarini talab qilinadi va majburiy shart hisoblanadi. Alohida ehtiyojli bolalar ham sog'lom tengdoshlari bilan birgalikda o'z qobiliyat darajasida faoliyat ko'rsatish, ta'lim olishi, kasb-xunar o'rganishi va rivojlanishi mumkin. Inklyuziv ta'lim maqsadga muvofiq tarzda tashkil etilsa maxsus yordamga muhtoj bolalar ijtimoiy tomondan himoyalandilar, ijtimoiy hayotda teng xuquqliligini, o'z tengdoshlari bilan birga bilim olishlari mumkinligini his etadilar. Alohida ehtiyojli bolalar uchun tashkil etilgan segregasion-maxsus, yopiq turdagi muasasalarda bolalardagi mavjud nuqsonlar ancha-muncha yuqori darajada korreksiyalansada, ammo bolalarning maktab jamoasidagi tor doiraga tushib qolishlari natijasida ijtimoiy jamiyatga moslashishi, kelajakda normal rivojlanishdagi boalalar qatori faoliyat yuritishlarida juda katta qiyinchiliklarga duch keladilar.

O'zbek xalqi azaldan o'zining bolajonligi, oilaparvarligi bilan ajralib turadi. Albatta, farzandlarga mehr qo'yish, ularning qornini to'q, ustini but qilish o'z yo'li bilan, lekin bolalarimizni yoshlik chog'idan boshlab milliy tarbiya, axloq-odob, yuksak ma'naviyat asosida voyaga yetkazish biz uchun doimo dolzarb ahamiyat kasb etib kelingan.

Oilada ota-ona farzand tarbiyasini, avvalo, bolaning shaxsiyatini o'rganishdan boshlamog'i kerak. Chunki ta'lim- tarbiya degani o'zaro iliq munosabat va bir-biriga ta'sir ko'rsatishdan iborat. Buning asosida bolani tushunish, uni tanish, o'rganish yotadi. Farzandimiz bilan o'rtamizda yuz beradigan tushunmovchiliklar, asosan, uni anglay olmagan- mizdan kelib chiqadi. Muborak hadisda aytiladi: «Bolasi bor odam, u bilan bolaga aylansin». Bunda bolaga aylansin deganda, bola singari xatti-harakatda bo'lish emas, bolaning ruhiy holatini tushunish, uning ehtiyoj va xohishlariga javob beradigan tushunchada bo'lish ko'zda tutilgan. Har bir bolaning shaxsiy psixik xususiyatlari, fe'l-atvori, iqtidorini hisobga olib munosabat o'rnatish kerak. Bu bir kishiga nisbatan bir usulni qo'llab, bundan ijobiy natija olish, ayni usulni boshqa kishiga nisbatan ham qo'llagan holda ijobiy natijani qo'lga kiritish degani emas. Zero, har bir inson o'ziga xos xususiyatga egadir.

Mamlakatimiz o'z mustaqilligini qo'lga kiritgan yil- danoq bolalar va o'smirlarning jismonan sog'lom va baquvvat, ruhan barkamol inson bo'lib yetishishlari uchun barcha sharoitlarni muhayyo qilishga katta e'tibor berildi. O'zbekiston Respublikasida 2005 yil «Onalar va bolalar yili», 2008 yil «Yoshlar yili», 2010 yil esa «Barkamol avlod yili» deb e'lon qilindi va ularga taalluqli ishlab chiqilgan keng hajmdagi Davlat dasturlari doirasida ancha ishlar amalga oshirildi. Hammamizga yaxshi ma'lumki, mamlakati-mizning barcha hududlarida bolalarning, ayniqsa, o'smirlarning sog'lom o'sib-ulg'ayishi, ilm olishi, kasb-hunar egallashi uchun barcha imkoniyat va sharoitlar

yaratilmoqda. Bu borada jamoat tashkilotlarining ham o'zni kattadir. «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakati, «Sog'lom avlod uchun», «Bolalar», «Mehr nuri», «Sen yolg'iz emassan», «O'zbekistonda bolalar sportini rivojlantirish», «Mehr-shafqat va salomatlik» hamda «Maktab ta'limi» kabi jamg'armalarning sa'y- harakatlari alohida tahsinga loyiq. Mamlakatning kelajagi bo'lgan yosh avlod har jihatdan – ham jismoniy, ham axloqiy, ham ma'naviy, ham ruhiy barkamol bo'lishi lozim.

Sog'lom ota-onadan sog'lom farzand dunyoga keladi. Odamning salomatligi haqida, uzoq umr ko'rish to'g'risida g'amxo'rlik qilish bo'lg'usi ona va chaqaloqning salomatligini saqlab borishdan boshlanishi kerak. Ma'lumki, bo'lajak onalar homiladorlik davrining boshidan oxirigacha ayollar konsulyatsiya nazorati ostida bo'ladi. Oy-kuni to'liq yetmasdan tug'ilgan bolalar oy-kuni yetib tug'ilgan bolalarga qaraganda ko'proq kasal va nobud bo'lishi kuzatilgan. SHuning uchun ayollar konsulyatsiyalarining asosiy vazifalaridan biri bolaning oy-kuni yetmasdan tug'ilishiga olib kelishi mumkin bo'lgan sabablarni bartaraf qilishdir.

Mehr. Farzand dunyoga kelgan xonadonda bayram boshlanadi. Quvonch va shodliklar, ota-ona baxtiyor, hamma tashvishlarni unutadilar. Albatta, bu shodlik bolaning to'rt muchasi sog' bo'lib tug'ilgandagina yarashadi. Lekin bola kasal yoki nuqsonli bo'lib tug'ilganida-chi? Unga alohida mehr- muruvvat ko'rsatib tarbiyalash lozim bo'ladi. Bolaning ruhan ham jismonan ulg'ayishi uchun eng yaxshi muhit – oila muhiti. Bola o'ziga kerak bo'lgan mehr, shafqat va e'tiborni faqat oilasidagina topishi mumkin. Oilada his-tuyg'ularning teng o'rtoqlanishi bola shaxsiyati va uning aqliy jihatdan rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bola bilan birgalikda qilinadigan ishlar, masalan, birgalikda taom yeyish, o'yin o'ynash, so'zlashish, televizor tomosha qilish, ertak aytish va shunga o'xshash faoliyatlar bola uchun oilaning qimmatini yanada oshiradi. Bola oiladagi hurmat-izzat, insonga bo'lgan e'tiborga qarab, xulosa chiqarib, tengdosh do'stlari, kattalar, kichiklar va jamiyatga bo'lgan o'z munosabatini shakllantiradi. Bola ota-ona mehrini his etmasdan yashay olmaydi. Chunki bola ulg'ayadigan yagona muhit, asosiy makon uning oilasidir. Bola ulg'ayib tarbiyalanishida ota-onaning, oiladagi psixologik muhitning o'zni juda ahamiyatlidir. Bola har doim, har qanday sharoitda oila ko'magi va mehriga muhtoj bo'ladi. Bu mehrdan mahrum bo'lmaslik uchun u bor kuchi bilan harakat qiladi, vaqt o'tishi bilan boshqarishni, atrofdagi kishilar bilan qanday munosabatda bo'lish kerakligini o'rganadi. Ota- ona tomonidan bolaga beriladigan tarbiya mehr, hayo asosida bolaning dunyoqarashi shakllanadi.

X.Jaskuin: «Mehrta bo'lgan ehtiyoj qancha bo'lishidan qat'i nazar, uning miqdori hisob-kitob qilinmaydi. Kam miqdorda bo'lsa-da, mehr berilmagan bola o'z qobig'iga berkinib oladi, yo'ldan adashadi va xudbinga aylanib qoladi. Bola toza havoga qanchalik muhtoj bo'lsa, mehrtga ham shunchalik muhtojdir», – deydi.

Haqiqatan ham, dunyoga kelgan har bir insonda mujassam bo'lgan mehrni kimdir farzandni sevishda yoki unga har xil narsa olib berishda, kimdir uni o'pib-erkalashda, kimdir esa bolani bag'riga bosishda deb biladi. Mehr degani farzandni qanday bo'lsa

shunday qabul qilib, u bilan bir tan, bir jon bo'lish, ba'zi yumushlarni u bilan hamkorlikda bajarish va bolani tushunishga harakat qilish, atrofdagi narsalarni uning ko'zi bilan ko'rish demakdir. Mehr insonlar orasidagi umumiy munosabatlarning asosidir, farzand tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etuvchi tamoyil-qoidadir. Mehr – bola uchun asosiy ma'naviy ozuqa. U bolaning shaxs sifatida shakllanishidan boshlab, jamiyatga qo'shilishigacha bo'lgan hayotiga va o'sib-ulg'ayishiga sezilarli darajada ta'sir qiladigan vositadir. Mehr va muruvvat faqat kishining o'z farzandlari uchungina emas, barcha bolalarga berishi kerak bo'lgan tuyg'usidir. Zero, har bir bola sevilib, erkalanishga loyiqdir.

Bolaga asl tarbiyani beruvchi inson onadir. Tarbiya ishi, asosan, ona tomonidan amalga oshiriladi. Onaning farzandiga bo'lgan munosabati uning insonlarga, hayotga va atrofidagi kishilarga nisbatan dunyoqarashini shakllantiradi. Bolaning fe'l-atvori ham onasiga qarab shakllanadi. Chunki bola ko'p vaqtini onasi bilan o'tkazadi. Hayotda uchrab turadigan ona va bola o'rtasidagi munosabatlardan misol keltirsak:

Bir kuni Gulasal ismli jajji qizaloq uylari yonidagi turli-tuman gullar ochilgan bog'ga kiradi. Qizcha quvonib, ichida: «Oyim gullarni juda yaxshi ko'radilar: hozir bitta guldasta yasab olib borsam, balki rosa quvonarlar? Qizim meni eslab gul olib kelibdi deb, yuzimdan o'pib qo'yarlar balki», – deb o'ylaydi. Shunday beg'ubor xayollar og'ushida gullar teradi. Mitti qo'lchalari bilan ularni to'plab, chiroyli guldasta yasaydi. Onasini xursand qilish uchun oshxonaga yuguradi. Javondan bitta guldon oladi va guldastani uning ichiga qo'yib, suv soladi. Quvonchdan sakrab oshxonadan chiqayotganida, qo'lidagi idish sirpanib yerga tushadi va chil-chil sinadi...

Gullar atrofga sochilib ketadi. Onasi qo'shni xonadan singan guldonning ovozi eshitib, tashqariga yuguradi. Jajji Gulasal qo'rqqanidan nima deyishini bilmas, onasi yerda sochilib yotgan idish parchalarini ko'rib asabiylashganidan aqldan ozayotgan edi. Qizaloqning niyati nima ekanligini ham so'ramasdan, uni kaltaklay ketdi. Bechora qizcha nima bo'lganini tushunolmay, jon holatida: «Jon oyijon, urmang!» – deb yolvoradi. Hali ham jahlidan tushmagan ona ham baqirar, ham qizchani urar: «Sen, yaramas, sen hali eng yaxshi ko'rgan idishimni sindiradigan bo'ldingmi!.. Aqling kirguncha kaltaklayman seni....»

Onasidan maqtov va o'pichlar kutib, bir dunyo kaltak zarbidan ruhan ezilgan jajji Gulasal ich-ichidan onasidan nafratlanib ketdi. SHu tariqa qizchani onasiga gul sovg'a qilganini hech kim ko'rmadi.

Shu o'rinda bitta guldon sinishi sabab ona bolaga tarbiya beryapman deb o'ylab, shafqatsizlik qilib, kaltak ostida tarbiyalashga harakat qiladi. Kaltak ostida tarbiyalangan bolalarning ichki ruhiy olamida zo'riqish paydo bo'lib, ota-onasiga hurmati, oilaga bo'lgan muhabbati, chidami barham topadi va xohlagan g'ilofga kirishga majbur bo'ladi. Bunday bolalarda bolalikdan asar ham qolmagan bo'ladi, u loqayd, tamoman befarq va bezbet shaxsga aylanadi.

Ota-ona uchun farzand eng oliy ne'matdir. Ular farzandlari uchun faqat yaxshilikni ko'zlab yashaydilar. Bolalar buni sezadilar va yaxshi tushunadilar va o'zlari uchun

yaratiladigan imtiyozlar, imkoniyatlardan unumli foydalanishga harakat qiladilar. Bunday holatda bola erkatoylikka moyil bo'lib qoladi va uning qilgan har bir xatti-harakatida erkatoylilik alomatlari yaqqol namoyon bo'la boshlaydi. Ota-onalar ba'zi-ba'zida yoqimli, ilhombaxsh so'zlar aytishlari mumkin. Lekin qilayotgan ishlarini har doim, muntazam ravishda o'zlari bajarmasalar, qilgan harakatlari gapirgan gaplariga munosib bo'lmasa, so'zlagan yoqimli so'zlari hech qachon ijobiy natija bermaydi. Qarshisidagi insonga, ya'ni farzandiga hech qanday ijobiy ta'siri bo'lmaydi.

Bola tarbiyasida otaning qat'iyati, so'zidan qaytmasligi muhim ahamiyatga ega. U o'zining bu tabiatini farzandiga doimo sezdirib turishi zarur. Ona ham, o'z navbatida, otaning aynan shu xususiyatini bolaning yodiga solib turmog'i, shu tarzda farzandini yomonliklardan qaytarmog'i lozim. Ota-onaning o'z farzandini butun hayoti mobaynida ma'naviy oziqlantirib, unda sog'lom dunyoqarash shakllanishini ta'minlash uchun murakkab yo'llarni sinab ko'rishlari shart emas. Buning oson yo'llari ham bor. Ota-ona mehrini his qilib ulg'aygan bolaning shaxsiyati, dunyoqarashi uning kelajakda o'ziga ishongan, mustaqil, umidli va omadli bo'lishini ta'minlashi hayotda o'z tasdig'ini topgan.

2. Ruhiy holat va tarbiya. Ruhan sog'lom, ziyoli oilada bo'lgan bir voqelik holatini tahlil qilsak:

Bir odamning ikki farzandi bo'lib, ulardan biri besh, ikkinchisi yetti yoshda edi. Kunlardan bir kun u odam yetti yoshli o'g'luga benzin vositasida ishlaydigan maysa o'ruvchi mashina bilan yam-yashil maysalarni qanday tekis o'rish kerakligini o'rgatayotgan edi. Mashinadan qanday foydalanishni ko'rsatayotganida, ayoliga bir narsani aytish esiga tushadi va u uy ichkarisiga kirib ketadi. Bola esa shu vaqt mashinani yoqib yurguzadi va boshqarishni eplay olmay, maysazor o'rtasidan o'tgan gul pushtasiga ziyon yetkazadi. Gul pushtalari bir zumda payhon bo'ladi. Uydan qaytib chiqib, bu manzarani ko'rgan otaning fig'oni falakka chiqadi. Qancha mehnati singan, ko'z qorachig'iday asrab, parvarishlagan, qo'ni-qo'shnilari ham havas qiladigan gul pushtalari tamoman barbod bo'lgan edi...

Endi bolaga baqirmoqchi bo'lganida, tashqariga chiqqan xotini: «Dadasi, faqat gul emas, farzand ham katta qilayotganimizni unutmang!» – deydi. Ota shashtidan qaytadi¹. Demak, bola tarbiyasida otaning ruhiy vaziyati yumshashiga onaning bir og'iz aytgan so'zi ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu ota uchun farzand tarbiyasi muhim ekanini eslatadi.

Ota-ona farzandlari oq-qorani ajratguncha, ularga bir narsani sharhlab, tushuntirib bormog'i lozim. Ma'rifiy asarlar muallifi, taniqli yozuvchi Jazmit Tohir Berktin «Maktabgacha ta'lim-tarbiya» nomli kitobida o'z boshidan kechirgan bir voqeani yozadi: «To'rt yoshli qizim xuddi ochlik e'lon qilgandek, birdan ovqat yemay qo'ydi. Hamma bilan baravar dasturxon atrofida o'tirmas, bir luqma ham ovqat yemasdi. Qancha urinmaylik, buning sababini bila olmadik. Kech tushib, yotish vaqti bo'lgandi. Qizimni bag'ringa bosib, yotog'iga olib borib yotqizdim va boshini silab: «Men seni juda yaxshi ko'raman, lekin ovqat yemayotganingdan juda bezovtaman», – dedim. Qizim yig'lab, bo'ynimdan quchoqladi va «Dadajon iltimos, siz ham yemang!» – dedi. U o'z og'zi bilan sababini tushuntira boshladi. Bilsam, turmush o'rtog'im hamma onalar kabi bola

parvarishiga haddan ziyod e'tibor berganligi bois, bola tarbiyasida xatoga yo'l qo'ygan ekan. Qizim so'radi:

Oyijon, biz nima uchun ovqat yeymiz?

Katta bo'lish uchun.

Katta bo'lsak nima qilamiz?

Qariymiz.

Qarigandan keyin nima qilamiz?

Hamma keksalar kabi biz ham o'lamiz.

Qizim o'sha suhbatdan so'ng o'zining bolalarcha fikrlashi bilan o'limning chorasini ovqat yemaslikda deb topibdi. Miyasida «Ovqat yemasam, katta bo'lmayman. Katta bo'lmasam, qarimayman. Qarimasam o'lmayman» degan bolalarcha sodda mantiq paydo bo'libdi».

Ota-ona farzandlari oq-qorani ajratguncha, ularni qiziqtirgan har bir narsani sharhlab, yoshiga, ruhiy holatini inobatga olgan holda, tushuntirib barmoqlari lozim. Bolalarda yaxshi-yomonni farqlash hissi shakllana borgani sayin nazoratni kuchaytirmoq lozim. Buning birinchi belgisi shuki, unda hayoning ilk nishonalari zohir bo'ladi, lekin tortinib turish hali hayo emas, balki aql nuri yorishib, ba'zi ishlarining boshqasiga zid ekanligini ko'ra bilish va qing'ir ishlardan o'zini tortishi jarayonida unda yetuklik xislatlari namoyon bo'la boshlaydi. Hayoli bolani e'tiborsiz tashlab qo'yish yaramaydi. Balki unga hayo odobini o'rgatish bilan yordam bermoq lozim. Ko'pincha bolalarda taomga ochko'zlik bilan tashlanish tuyg'usi yuqori bo'ladi. Bunda tarbiya taom yeyish odobidan ta'lim berish bilan boshlanadi. Masalan, taomni o'ng qo'l bilan yeyish, kattalardan oldin tovoqqa qo'l cho'zmaslik va taomni faqat o'zining oldidan olish, yeyayotgan kishining og'ziga qarayvermaslik, shoshmasdan, yaxshilab chaynab yeyish, taomni ketma-ket og'izga tiqavermaslik, taom yuqini kiyimiga artmaslik, ba'zan ziravor yoki shirinliklarsiz quruq nonning o'zini yeyishga odatlanish. SHuningdek, ko'p taom yeyishning yomonligi, bu hayvonlarga xos xususiyat ekanligi, odobli bola taomni kam yeyishi, boriga qanoat qilishi, taom tanlamaslik haqida gapirilsa, bu ham tarbiyadir.

Hayoli bolada chiroyli xulq, maqtovga arzigulik bir fe'l sodir bo'lsa, uni hurmat bilan sharaflamoq, ko'nglini quvontiradigan narsa bilan taqdirlamoq, ko'pchilik orasida bu fe'lini izhor etmoq zarur. Ba'zi holatlarda bir marta bu fe'lga xilof ish qilib qo'ysa, uni ko'rmaganga olish foydaliroq. Bolani tushunish va ehtiyojlarini qondirishning eng yaxshi yo'li oila davrasidagi suhbatlardir. Kechqurungi ovqatlanish payti ham bola tarbiyasi uchun eng munosib paytdir. CHunki bunda hamma dasturxon atrofiga yig'ilgan bo'ladi. SHunda oila davrasida, birgalikda ovqatlanish yanada zavqli tus oladi va oila istaklari shu usulda qisman bo'lsa-da, amalga oshgan bo'ladi. Ota e'tiboridan chetda qolmagan bola hamma narsani tez o'rganadi, uning o'ziga bo'lgan ishonchi ortib, sog'lom shaxs egasi bo'ladi.

Oilada o'z o'rni, o'z qadr-qimmatiga ega bo'lgan, gaplari tinglanadigan, savollariga tushunarli tarzda javob ola oladigan, fikrlari hurmat qilinadigan, shaxsiy buyumlari va o'ziga tegishli xonasi bo'lgan bolaning shaxsiyati yaxshi shakllanadi va uning o'ziga

bo'lgan ishonchi yanada ortadi. Ko'chaga chiqishi taqiqlangan, o'ta qattiq nazorat ostiga olinib, erkinligi to'rt devor bilan chegaralab qo'yilgan bolaning ulg'ayib, jamiyatda o'z o'rnini topish jarayoni nihoyatda qiyin kechadi. Chunki bunday bola tashqarida o'zini qanday tutish kerakligini bilmaydi, qolaversa, haddan ziyod erkalatilgan yoki ortiqcha bosim ostida kamsitilganligini his qiluvchi bolalar kam ijtimoiylashuv, do'st orttirish va atrofdagi kishilar bilan til topishish kabi jarayonlarda muammolarga duch kelishlari tabiiy.

Bolaning ruhiy holatini tushunmasdan va uni to'g'ri tarbiya qilish usullarini, u bilan qanday aloqa o'rnatish kerakligini bilmaslik ota-bola munosabatlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi hamda bolaning shaxsiyati, aqlu zakovati va jismoniy rivojlanishi jarayonida muammolar keltirib chiqaradi. Ota-ona tarbiyasi bolaning ruhiy holatiga ta'sir qiladi. U hayotdagi ta'lim-tarbiyani to'g'ri olib borish bilan bog'liqdir. Bolani faqat ruhan sog'lom bo'lgan oila muhitida har tomonlama to'g'ri tarbiyalab, uning dunyoqarashini rivojlantirish, uni mehri, shafqatli va e'tiborli qilib shakllantirish mumkin. Jamiyatda farzandlarini namunali insonlar qilib ulg'aytirishga ahamiyat bergan xalqlar ilm-fan va madaniyatning eng yuqori cho'qqisini zabt etganligi bu haqiqatdir.

Insonlarning tabiiy tug'ma a'zolaridagi kamchiliklari, ba'zan esa aqliy nuqsonlari tashqaridan qaraganda sezib bo'lmas darajada bo'ladi. Ammo har bir insonning u yoki bu nomukammaligi, jismoniy yoki aqliy kamchiligi tarbiyachi nazaridan chetda qolmasligi lozim va ularning tarbiyalari ham albatta, mana shu nuqsonlarini inobatga olgan holda tashkil qilinishi shart. To'g'ri, yoshligida bolaning jismoniy kamchiliklari ota-ona tomonidan darhol inobatga olinadi. Shunda ham agar ota-onalar ma'lum jihatdan ma'lumotli, tarbiyaga aloqador mutaxassislar bo'lmasada, jismoniy yoki ruhiy nogiron bolaning tarbiyasini tashkil qilishda jiddiy kamchiliklarga yo'l qo'ymasligi lozim. O'zida mavjud bo'lgan nuqsonlarga nogiron bola deyarli ko'nikib ketadi.

Bola asosiy tarbiyani o'z oilasida olar ekan, uning jismoniy kamchiliklari tug'ilgan kundan e'tiboran uning ongiga singdiriladi. Bu albatta, tabiiy hol. Ammo shunday jismoniy kamchiliklar bo'ladiki, bola uni qabul qilolmaydi.

3. Boladagi jismoniy va ruhiy, tarbiyaga bevosita aloqador kamchiliklarni shartli ravishda uchga bo'lish mumkin.

Birinchi – inson a'zolaridagi kamchiliklar, biror oyoq yoki qo'lning qiyshiqligi, burun, quloq va boshqa biror a'zoning nuqsonlari, umuman, tashqi qiyofadagi kamchiliklar. Aytaylik, qiz bolaning yuzidagi katta qora dog'. Bunday kamchiliklarga nogiron bola deyarli ko'nikib ketadi. Ikkinchi guruhdagi nogironliklarga bolada uchraydigan jismoniy va bir qadar ruhga bog'liq nuqsonlarni kiritsak, ularning shakliy ko'rinishini belgilagan bo'lamiz. Bular soqovlik, duduqlik, daltonizm – rang farqlamaslik, qisman quloq og'irligi va shunga o'xshash nogironliklardir.

Bola baribir bunday jismoniy kamchiliklari bilan ham jamiyatda o'z o'rnini topaveradi. Yon-atrofadagilar bu bola biron narsani gapirguncha, uning duduqligini sezmaydi. Ammo duduqlik ayon bo'lgandan boshlab bola notanish muloqot muhitida o'zini birinchi bor o'ta hayajonda sezadi. Ayni shu notanish muhit tufayli u

hayajonlanadi va duduqligi ancha oshadi. Yon atrofdagilar boladagi bu nuqsonni qanchalik ta- biiy qabul qilsa, nogiron bola atrof-muhitga shunchalik silliq va yengil kirishadi.

Nogironliklarning eng og'ir, jiddiy, ijtimoiy noqulayliklar tug'diradigan guruhi uchinchi guruh bo'lib, unda uchraydigan kamchiliklar ruhiy, ong, aql zaifliklari bilan bog'liq. Ayni shular to'g'risida gap ketganda, ona tabiatning dono- ligiga qoyil qolmasdan iloj yo'q. Ya'ni bundaylar o'zlarining boshqalardan «jiddiy farq» qilishlarini ko'p hollarda bilishmaydi. Ammo yon-atrofdagilarning ayni ularga bo'lgan muomalasidan ko'p hollarda ushbu jamiyatning ma'naviylik, hech bo'lmaganda tarbiyalilik darajasini bilsa bo'ladi.

Tabiatan nogiron bolalarga biz sog'lomlarning muomala va muloqoti qanday bo'lishi, ularga nisbatan qo'llaniladigan tarbiya usullarining asosini aniqlashda yordam berishimiz zarur. Asosiy hollarda yonimizdagi nogiron bolani nogiron- ligi uchun kamsitmaslik, ularda o'z jismoniy, ruhiy va aqliy kamchiliklariga ortiq e'tibor bermaslik, o'z nogironligidan kuyinmaslik, ruhan ezilmaslik shakllanib boradi.

Nogiron bolalarni hayotga tayyorlash jarayonida ularning nogironlik xususiyatlarini inobatga olmaslik mumkin emasligi hammamizga ma'lum. SHunday ekan, integratsion ta'lim- tarbiya, asosan, birinchi va ikkinchi nogironlik belgilari bor bolalar orasida yaxshi natija berishini unutmaslik kerak. Nogironlik bola ruhiga qanchalik singan yoki nogiron bola o'z holatiga qanchalik ko'nikkan bo'lmasin, bolaning alohida o'tish davrlari bo'ladiki, u o'z nogironligidan ayni shu davrlarda chuqur ruhiy iztirob chekadi. Nogironlarning bunday ruhiy qiynalish davri 3-4 yoshlarda birinchi bor hayajonli his qilish bilan cheklanadi.

Bola bu davrda o'zining boshqalardan «mana shu» tomoni bilan farq qilishini anglab yetadi-yu, yoshlik, tajribasizlik qilib qattiq aziyat chekmaydi. Ikkinchi bir ruhiy azob ancha chuqurlashib, o'spirinlikka o'tish payti namoyon bo'ladi. Bu davrda nogiron bola o'z nogironligini qisman bo'lsa ham yengilroq tushunadi, ammo hali oldindagi hayotni butun rango- rangligida tasavvur qilolmaydi. Nogironlikni eng og'ir his qiladigan davr bola uchun balog'at yoshiga o'tish paytiga to'g'ri keladi. Ruhshunoslarning tahlillariga qaraganda, hatto sog'lom yoshlar bu paytda, odatda, o'z jismlarida turli xildagi kamchiliklarni, hatto yo'q kamchiliklarni «ixtiro» qilishgacha borib yetishadi. Ayni shu holda bola jismida nogironlik bor ekan, bu holat bolani ancha katta-kichik kechinmalarga olib keladi. Shunday ekan, nogiron yoshlarning atrofidagi tarbiyaviy muhit hamma vaqt ham yaxshi, mo'tadil bo'lishi bilan bir paytda, ayniqsa, o'tish davrida alohida e'tiborda bo'lib, kattalarning nazaridan chetda qolmasligi kerak. Nogiron bolalar tarbiyasida alohida e'tibor beriladigan yana bir tomon shundaki, bu ona tabiatning saxiyliги bilan bog'liq bo'lgan hol, ya'ni bunday bolalarda biron kamchilik ikkinchi bir fazilatning, xususiyatning kuchliroq namoyon bo'lishidir. Ko'zi zaiflarda eshitishning kuchli bo'lishi, biron-bir jismoniy kamchiligi bor shaxslarda tirishqoqlikning kuchli bo'lishi va boshqalar. Demak, ayni shu holatda nogiron bolalarni tarbiya qilishda ular ko'zdan qochirilmasa, ulardagi jismoniy va ruhiy kamchilik o'z

o'rnida boshqa tomon bilan to'ldiriladi. Ayni shu hol ularning tarbiyasida kengroq qo'llanilsa, tarbiyada yaxshi natijalarga erishiladi.

Oddiy bir misol keltiraylik. Meditsina sohasida katta yutuqlarga erishgan, besh-olti tilni biladigan professor nozik operatsiyalarni juda yuqori darajada bajarar, amaliy mashg'ulotlarni yaxshi o'tkazar edi. Ammo tilida nuqsoni bor bo'lib, hayajonlanganida ancha duduqlangani uchun ma'ruzalarni unchalik yuqori saviyada o'ta olmasdi. Bu misol bilan aytmoqchimizki, nogiron bolalarning qaysi mehnatga qobiliyatlari kuchli bo'lsa, o'sha faoliyat bilan kengroq shug'ullanishiga sharoit yaratish ularning ta'lim - tarbiyasida asosiy o'rin tutmog'i kerak.

Uchinchi guruhdagi nogiron bolalarning tarbiya jarayoni ancha qiyin kechadi. Vaholanki, ularning xatti-harakatiga adekvat, mutanosib tarbiyaviy tadbir topib qo'llash mutaxassis bo'lmagan tarbiyachilarga tarbiya jarayonini jiddiy mashaqqatga aylantirib qo'yishi mumkin. Masalan, aqliy xususiyatida jizg'anaklik, chayirlik, xarxashaga moyillik, bir so'z bilan aytganda, asabiy nuqsoni bor nogironga biror axloq yoki odob normalarini singdirish u yoqda tursin, unga ushbu normalarni eslatish, aytishning o'zi jiddiy janjalga, xarxashaga olib kelishi mumkin. Odatda, bunday xususiyatli bolalar o'z quvvatidagi xavfsizlik nuqsonini bilmagan holda odamlarning nazarida, guruhning diqqat markazida bo'lishni yaxshi ko'radi. Demak, ularning xatti-harakatida chapanilik, maqtanchoqlik, voqea va narsalarni silliqtirish, bo'rttirishga moyillik kuchli bo'ladi. Ayni shu harakatlari bilan ular o'z shaxslarini birinchi o'ringa ko'tarib ko'rsatishga doim urinib yurishadi. Aqliy jihatdan boshqalardan ustun bo'lmasligiga qaramasdan, tengdoshlari ustidan hukmronlik qilish, ularga buyruq berishni yoqtiradi. Natijada ular orasida ko'pgina janjallar, noroziliklar xulq, axloq va xarakterlarining nomutanosibliigidan kelib chiqadi. Ayni shu holatlarni inobatga olgan holda bunday nogiron bolalar tarbiyasi sog'lom bolalarga nisbatan integratsion yo'nalishda emas, differentsiallashtirilgan holda, ya'ni uchinchi guruh nogironlar va sog'lom bolalar tarbiyasi jiddiy farq qilmog'i kerak. Demak, bu joyda biz ko'rsatib o'tgan nogironlikning o'zini tarbiyada uch guruhga ajratish va 1-2 guruh nogironlarni iloji boricha sog'lom bolalar bilan yaqinlashtirib, tarbiya jarayonini uyushtirish jamiyatni sog'lomlashtiradi, degan xulosaga olib keladi. Bu o'rinda hozirgi inklyuziv ta'lim va tarbiya jarayoni ayni shu yo'nalishda borayotganini ko'ramiz. Ma'lumki, bola ongiga aloqador nogironlik mavjudligi ta'lim borasida sog'lom bolalar bilan bir xil qobiliyatga ega bo'lishga yo'l qo'ymaydi. Demak, bunday hol sog'lom bolalarning ta'limida nogironlardan o'zib ketishi va nogiron bolaning butun sinfni orqaga tortishiga olib kelishi aniq. Shuning uchun ham a'zolaridagi nuqsoni bir-biroviga o'xshash va yaqin bo'lgan bolalarni alohida sinflar tashkil qilib o'qitish maqsadga muvofiqdir.

Respublikamizda inklyuziv ta'limni samarali joriy etish va imkoniyati cheklangan bolalarni ijtimoiy hayotga moslashtirishning qulay yo'llarini aniqlash maqsadida tadqiqotning to'rtinchi bobida maxsus ta'lim muassasalarida ta'lim olayotgan imkoniyati cheklangan bolalarni inklyuziv ta'limga jalb etishning samaradorligini oshirish orqali bolalarni inklyuziv ta'limga jalb etish imkoniyatlari, shart-sharoitlari o'rganildi. Maxsus

pedagogik-psixologik amaliyotida zaif eshituvchi, zaif ko'ruvchi bolalarning 4-5- sinfdan umumta'lim maktablariga o'tkazish tajribalari kuzatildi va o'zini oqladi. Bunda zaif eshituvchi va zaif ko'ruvchi bolalar maxsus maktabda ta'limning dastlabki bosqichi, ya'ni savod egallash, muloqot qilish ko'nikmalarini o'zlashtirgandan so'ng oilasining ixtiyoriga ko'ra sog'lom tengdoshlari bilan birga ta'lim olishga jalb etilgan.

ADABIYOTLAR:

1. Mo'minova L.R. "Inklyuziv ta'lim". Dastur. T. 2014
2. «Inklyuziv ta'lim» muvaqqat Nizomi. 2005 yil.
3. Imkoniyati cheklangan bolalar va o'smirlar uchun inklyuziv ta'limni tashkil yetish to'g'risida muvaqqat NIZOM. O`RXTV 234-sonli buyrug'i T., 19 sentyabr, 2005.
4. "Maktablar hamma uchun" - "Bolalarni qutqaring jamg'armasi" - 2002 yil.
5. "Maktablarin olqishlab-inklyuziv maktablardagi nogiron o'quvchilar" - YuNESKO - 1999 yil.
6. D.B.Yakubjanova, X.S.Akramova, G.X.Temurova. —Mehnat va predmetli amaliy ta'lim texnologiyasi|| Darslik – T.: Metodist nashriyoti, 2023yil. 246 bet.
7. "Логопедик массаж" ўқув қўлланма (2023)
8. Название журнала: Белорусско-Узбекский научно-методический журнал ISSN 2181-2896 journal-miptk.uz 2024 у may
9. Ilmiy-uslubiy, amaliy, ma'rifiy jurnal 2024-yil, 6-son Kasb-hunar ta'limi №4, 2024 E-mail: kasbhunartalimi@mail.ru, ksbjurnal@inbox.uz.